

УДК 340.121

Хірсін А. В., кандидат юридичних наук

Гуманістична домінанта в сучасному праві та «антропологічний поворот» у методології його обґрунтування

Статтю присвячено аналізу основних суперечностей у сучасних версіях антропологічних підходів до обґрунтування права та визначенню конструктивних шляхів їх вирішення в умовах глобальної суспільно-політичної інтеграції.

Ключові слова: глобалізація, правова методологія, обґрунтування права, антропологічна парадигма в правознавстві, антропологічні виміри прав людини.

Статья посвящена анализу основных противоречий в современных версиях антропологических подходов к обоснованию права и определению конструктивных путей их разрешения в условиях глобальной социально-политической интеграции.

Ключевые слова: глобализация, правовая методология, обоснование права, антропологическая парадигма в правоведении, антропологические измерения прав человека.

The article is devoted to the analysis of main contradictions in contemporary versions of anthropological approaches to justification of law and determination of some constructive ways of their dissolving in the conditions of global social and political integration.

Key words: globalization, legal methodology, justification of law, anthropological paradigm in jurisprudence, anthropological dimensions of human rights.

Актуальність теми. Спричинені глобалізаційними процесами тенденції структурного ускладнення сучасного суспільства та підвищення ступеня багатовимірності його правового регулювання тягнуть за собою загострення низки проблем, пов'язаних з плюралізацією поглядів як на саме суспільство, так і на створюване й функціонуюче у ньому право. Адже за даних умов складається дещо парадоксальна ситуація: з одного боку, вищезгадані процеси передбачають спрямованість суспільного та правового порядку на досягнення їхньої внутрішньої єдності та глобально-системної цілісності, а, з іншого боку, мірою прогресування цих процесів, дедалі важче піддається інтегративному охопленню зростаючий діапазон їх оцінкових вимірів. Тож відчутно актуалізується потреба у пошуках тієї «єднальної основи», на якій би уможливувався синтез різних аспектів легітимуючого узгодження нормативного змісту права з глобалізованою суспільно-політичною реальністю: «існуючі дискурси та виміри глобалізації – економічні, політичні, культурні – розкривають лише окремі аспекти глобалізації, але жоден з них не дає цілісного уявлення. Навіть якщо до запропонованих вимірів додати правовий, екологічний та ін., у них має бути спільний, інтегративний елемент. Необхідно знайти такий вимір, який би їх поєднував, узгоджував. Вірогідно, що у якості такого може бути антропологічний вимір, який має стати спільним знаменником досліджуваних аспектів глобалізації та виявити весь спектр впливу глобалізації як на підсистеми й елементи правової системи, так і на основні сфери життєдіяльності людини; насамперед – потенційно катастрофічні екологічні, політичні, культурні, правові й соціальні аспекти» [7, с. 95]. Тим більше, що право, як засіб регламентації відносин у будь-якій з цих сфер, створюється людиною і *для людини*. А тому й ключовими елементами методологічних моделей його обґрунтування мають бути критерії його «людинорісності», його відповідності власній гуманістичній сутності.

В іншому разі його нормативність не можна буде обґрунтовано кваліфікувати як насправді *правову*. Все це, безумовно, сприяло здійсненню так званого «антропологічного повороту» у правознавстві в цілому та у методології обґрунтування права зокрема.

Аналіз літератури. Відзначена переорієнтація у царині юриспруденції, починаючи з загальнотеоретичних основ праворозуміння і закінчуючи «антропологічними поправками» до визначення конкретного змісту й обсягу суб'єктивних прав у різних галузях правовідносин, знайшла свій відбиток у численних наукових дослідженнях. Серед їхніх авторів можна згадати таких відомих вчених, як В.Бачинін, В.Графський, О.Данильян, А.Ковлер, М.Костицький, С.Максимов, В.Нерсесянц, П.Рабінович, Н.Рулан, В.Шкода та багато інших.

Разом з тим, на шляху розвитку й утвердження антропологічної парадигми у правовій науці існує чимало перешкод, зумовлених, насамперед, множинністю та суперечливістю самої «людської природи», її незвідністю до певних «універсальних мірил». Як наслідок, ця парадигма стикнулася з серйозними проблемами в плані її реалізації як засобу виправдання деонтологічного змісту правових норм та інститутів, оскільки однією з необхідних умов ефективного виконання даної функції є логічна однозначність зв'язку між вихідними аргументами та обґрунтовуваними на їхній підставі нормативними положеннями (тоді як самі навіть уявлення про «природу людини» є надто віддаленими від такої однозначності).

Постановка завдання. З огляду на наведені обставини, антропологічний підхід до обґрунтування права, вочевидь, потребує певних переосмислень та коректив у напрямку підвищення рівня його дієвості в умовах сучасного суспільно-політичного та правового розвитку. Адже, в силу «гуманістичної домінанти» останнього, ми не можемо відмовитись від ідеї «людиномірності права»; тож вбачається за доцільне з'ясувати можливості її ефективного реалізації.

Основна частина. У руслі дослідження даної проблематики варто, насамперед, згадати про те, що одним з головних онтологічних чинників актуалізації антропологічної парадигми у правовій методології стали ті глобально-інтегративні процеси у світі, на тлі яких кожний суб'єкт починає ідентифікувати себе, у першу чергу, як представник «роду людського», і вже потім — як підданий певної національної держави. Відповідним чином, будь-які визначувані державою юридичні норми легітимуються в сучасному демократичному суспільстві з точки зору їх узгодженості з основоположними правами людини.

Інакше кажучи, сама об'єктивна динаміка розвитку правової реальності, так би мовити, «асимптотично тяжіє» до «утвердження в ній тих начал, що зумовлюються гуманістичною сутністю самого права... Право змістовно конститується вже не як «право держави», що встановлює рамки суб'єктивної свободи, а як *право людини*, залежно від якого нормативізуються як певні «дозволи» щодо окремих осіб, так і зобов'язання держави в плані забезпечення можливостей реалізації таких прав» [5, с. 310]. Тим самим «права людини встановлюють моральні стандарти легітимності державної політики і є соціальними й політичними гарантіями, необхідними для захисту індивідів від поширених загроз людській гідності з боку сучасної держави й сучасних ринкових відносин» [3, с. 38].

Однаке, у даному плані постають цілком резонні питання щодо обґрунтованості самих цих фундаментальних прав (тобто стосовно того, які саме суб'єктивні запити можна виправдано вважати універсальними правами людини, до якої міри будь-який людський індивід може претендувати на їх гарантування та забезпечення та у якому діапазоні вони мають здійснюватися, щоб не призводити до нормативно-правових колізій та конфліктів). За основу методології вирішення подібних питань у сучасній

юриспруденції зазвичай береться антропологічний підхід. Останній (у переважній більшості існуючих варіантів його інтерпретації) передбачає, по-перше, виявлення певних «сутнісно-людських» передумов права, що являють собою «універсальні основи» справедливості та гуманності правових норм, і, по-друге, — легітимацію таких норм шляхом їх логічного узгодження із згаданими передумовами. У цьому відношенні частіше за все спостерігається апелювання до класичних та «модернізованих» концепцій природного права. Адже вважається, що природно-правові норми — це об'єктивно детерміновані еством людини, абсолютні, незмінні та «беззаперечні аксіоми» людського буття. Як зазначає, наприклад, В.А.Бачинін, «цінності природного права, що ґрунтуються на принципі абсолютності, не залежать від змін соціально-історичних умов та не підлягають девальвації. Вони не є продуктом волі держави, не декретуються її розпорядженнями і стоять понад її поточними інтересами та нуждами. Через те вони здатні виступати у ролі ціннісних критеріїв правотворчої діяльності законодавців різних держав у різні історичні періоди» [1, с. 325-326].

Як відомо, такий підхід з самого початку був зумовлений прагненням «звільнити» право від його зумовленості суб'єктивізмом влади, інтерпретуючи його не як «дароване державою», а як об'єктивно дане природністю людського існування. Однак цілком очевидним є й те, що без відповідного інституційного забезпечення такі права перетворюються на фікції. До того ж, сам факт *історичної генези* як людських уявлень про ці права, так і форм їх нормативного закріплення (адже, наприклад, кожне покоління офіційно задекларованих прав людини аргументується їх «природністю») не зовсім узгоджується з ідеєю їх незмінності та безвідносності. Як і будь-які інші людські продукти, уявлення та запити, вони трансформуються разом з культурно-історичними змінами суспільства, у якому ці права фігурують у ролі основоположних регулятивних цінностей. Скажімо, якщо такі, здавалося б, самоочевидні та природні права, як право на життя, власність та особисту свободу є «об'єктивними та абсолютними», то чому жодне з цих прав не поширювалося на античних рабів? Таке саме питання можна поставити і щодо права на визнання людей рівними у їхній людській гідності, яке, вочевидь, не можна назвати «універсальним у просторі та часі», оскільки далеко не завжди (та й досі далеко не всюди) це право вбачається релевантним у культурно-антропологічному відношенні тощо.

Відзначені логічні вади, пов'язані з надто натуралістичною абсолютизацією легітимуючих підвалин права, дещо компенсуються в межах так званого «потребового підходу» до розробки антропологічної парадигми обґрунтування правових норм. Такий підхід спрямований, передусім, на «виявлення соціальної сутності праволюдських явищ» [6, с. 19]. Тож у даному випадку ці підвалини вже не зводяться до певних метафізичних, «надлюдських» чи яких-небудь інших «непохитних начал», а подаються як «сміслові похідні» від тих суспільних феноменів, що впливають на формування й культурно-історичну динаміку цілей, інтересів та потреб різних суб'єктів. Тим самим передбачається з'ясування співвідношень між правовими явищами, з одного боку, та тими потребами, задоволенню яких вони підпорядковані, — з іншого. Отже, з даної точки зору, «права людини — це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів» [6, с. 20], а не «надлюдські», «позаісторичні» та «культурно-безвідносні» нормативні цінності.

Щоправда, при застосуванні даного підходу до обґрунтування права виникає низка додаткових питань, породжуваних значними труднощами в плані досягнення

однозначності в тлумаченні змісту таких надто відносних понять, як «необхідність можливостей», «значущість потреб», «відповідність потреб рівневі розвитку суспільства» тощо. Окрім того, ці труднощі посилюються ще й тією обставиною, що пов'язана з вимушеним «логічним колом» при подібних аргументаціях. Адже, обгрунтовуючи права людини як фундаментальну *норму* суспільного життя, доводиться посылатися на критерії, визначувані за допомогою щойно згаданих понять (тобто на «необхідність можливостей», що надаються даними правами, «суб'єктивну значущість» та «суспільну зумовленість» потреб, що лежать у їхній основі, і т.п.). У свою чергу, для побудови певних «інтегральних» визначень, котрі б, бодай, «усереднено» репрезентували доволі широкий спектр змістовних варіацій цих понять, неможливо обійтися без попереднього умовного встановлення показників «*нормальності*» людських потреб та можливостей. Тобто «загальнолюдська норма» обгрунтовується тут на базі критеріїв, що самі є логічно похідними від такої «норми». Але ж подібна побудова аргументації не відповідає тим її загальним правилам, які формулюються й доводяться в системі формальної логіки: при обгрунтуванні будь-якої тези шляхом посилення на аргументи, логічно залежні від останньої, демонструється лише відношення еквівалентності між тезою та аргументами, що, звичайно ж, не дає підстав для обгрунтованих та однозначних висновків. Справді, за даного відношення обидві його сторони можуть виявитися як одночасно «істинними» (чи «прийнятними», якщо йдеться не про фактуальні, а про нормативні твердження), так і одночасно хибними (неприйнятними).

Через те, що в контексті антропологічного підходу до обгрунтування прав людини (як фундаментальних нормативних засад легітимації усіх інших законодавчих положень) зазвичай, як вже згадувалося вище, виникає проблема взаємоузгодження універсального та специфічного змістовних аспектів цих прав, одним з пропонувананих у сучасній теоретико-правовій літературі методів її вирішення є використання так званих «концептуальних моделей образу людини». Йдеться про розробку певних узагальнених формул, що являють собою систему різнопланових критеріїв та характеристик, якими мають визначатися основоположні права людини. Оскільки така система «параметрів людиномірності» права передбачає не лише певні «константи», але й «змінні», вона не «замикає» множину та функціональний діапазон цих прав у яких-небудь абсолютизованих рамках, забезпечуючи їх «відкритість» як для подальших модифікацій у часі, так і для релевантних застосувань у різних культурно-просторових умовах. Загалом же цей підхід, як переконують його прибічники, «покликаний допомогти розробити такий «образ людини»... з яким могли б погодитись усі світові культури, принаймні до певної міри... Він зможе забезпечити інтелектуальне підґрунтя для подолання суперечності між універсальністю поняття прав людини та специфічністю їхньої концептуалізації різними світовими культурами... Більше того, розгляд образу людини у зв'язку з ідеєю прав людини також сприяє «гуманізації» академічної рефлексії. Це додає емоційності визнанню обов'язковості прав людини та дає змогу людям відчути себе частиною такого образу, поцінуючи його людські характеристики» [2, с. 137].

Зокрема, вважається, що концептуальна модель розглядуваного «образу» повинна включати, принаймні, п'ять типів характеристик, що задають орієнтацію наявних та потенційних прав людини на забезпечення: 1) особистісного самовизначення людського індивіда (тобто свободи вибору серед багатоваріантних альтернатив та напрямів слідування природним схильностям при усвідомленні потенційних переваг та ризиків реалізації такої свободи); 2) узгодженості деонтологічного змісту цих прав із суспільно

значущими культурними цінностями (в системі яких різноманітні «культури формують свою ідентичність, а індивіди – свою особистість» [2, с. 141]); 3) відповідальності (як юридичної так і соціальної); 4) захисту життя (при цьому до традиційних аспектів цього виміру, пов'язаних з фізичною цілісністю та особистою безпекою, останнім часом «додалися міркування щодо необхідності захисту довкілля заради виживання людських істот,... оскільки припускається, що людське життя процвітатиме тільки тоді, коли людство досягне гармонії з іншими формами життя та природи в цілому» [2, с. 142]); 5) можливості побудови кожним людським індивідом власного способу (стилю) життя, що не виключає особистої свободи в плані відходу від усталених стандартів. Тобто така критеріальна формула «вказує на те, що права людини мають на меті забезпечення «самовизначального, значущого та відповідального способу життя» кожній людині... Людина, яка зважає на усі ці аспекти, не тільки живе своїм життям, але й діє адекватно, оскільки у такому балансі між індивідом, громадою та культурою людська гідність знаходить своє найкраще втілення» [2, с. 140, 142].

Варто, однак, зауважити, що, попри вагомий методологічний переваги описаного підходу в плані адекватності ключовим тенденціям розвитку сучасного суспільства, він, на жаль, окреслює лише найбільш загальні спрямування пошуку шляхів визначення змісту та обсягу основоположних прав людини. При цьому аж ніяк не знімається проблематика стосовно розробки методів конкретно-змістовного «заповнення змінних» у абстрактній формулі даного підходу. Адже через динамізм суспільно-політичного розвитку, у ході якого постійно змінюються як людські запити, так і можливості їх реалізації, завжди актуальними є питання про те, що саме, чому і у яких межах можна вважати природженими та невід'ємними правами будь-якого людського індивіда, безвідносно до його національних, вікових, статевих та інших характеристик.

Проблемність цих питань для правової науки полягає перш за все у, так би мовити, «метаюридичній» природі прав людини, оскільки, на відміну від інших видів суб'єктивних прав, їх неможливо обґрунтувати кореспондуючими юридичними обов'язками (вже хоча б через те, що загальне число населення є значно більшим за кількість суб'єктів, які реально виконують певні обов'язки перед суспільством та державою). Тож при обґрунтуванні *універсальних* прав немає сенсу апелювати до симетрії прав та обов'язків, як це зазвичай спостерігається при юридичних аргументаціях. Відповідно, цілком слушним є висновок стосовно того, що «права людини виникають незалежно від юридичних установлень і лише визнаються у законодавстві (в широкому сенсі) як вираз моральної гідності людини. Вони спрямовані на утримання найважливіших цінностей людського життя і утвердження людини як найважливішої цінності. Це такі права, від яких людина не може відмовитися, і дотримання яких може вимагати від кожного» [4, с. 41].

Саме з морально-ціннісною природою прав людини, їхньою спрямованістю на утвердження загальнолюдських ідеалів гуманізму та справедливості у суспільному житті пов'язується обґрунтування невід'ємності цих прав, а, отже, й їх незалежності від індивідуально-суб'єктивних здатностей в плані виконання тих чи інших обов'язків. Як висловився з приводу цих прав О.Гьоффе, вони є своєрідними «моральними критеріями правопорядку» [8, с. 293].

Оскільки такі критерії завжди є культурно-відносними, а права людини претендують на статус універсальності (а, отже, абсолютності та незалежності від культурно-національних особливостей їх носіїв), то такі права здатні конституюватися лише мірою становлення людства як глобальної спільноти, у комунікативному середовищі якої

формуються саме *загальнолюдські* цінності та уявлення про належні умови існування. Цими умовами, врешті-решт, мають визначатися й обґрунтовуватися зміст та обсяг даних прав. Йдеться, принаймні, про ті можливості, без забезпечення яких індивід, по-перше, не здатен сформуватися як повноцінна людська особистість і, по-друге, не в змозі вести у відповідному суспільно-культурному середовищі той спосіб життя, який у системі значущих для цього середовища ціннісних орієнтирів вважається гідним людини. Адже головною відзнакою людини (що відрізняє її від решти видів біологічних істот) є її здатність до самовизначення власних сутнісних характеристик або ж, іншими словами, – її «відкритість світові», зумовлена значним послабленням суто природної детермінації її поведінки. Тому й основоположними життєвими цінностями, котрі потребують закріплення у правах людини, мають бути, бодай, мінімально достатні можливості для «особистісного самостворення» суб'єкта та його адаптації до життєвих умов соціуму, в межах якого здійснюється формування й реалізація його людської індивідуальності.

Що ж стосується визначення змісту й обсяг таких можливостей, то, звичайно ж, вони не можуть інтерпретуватися як певні «константи». У цих своїх параметрах права людини являють собою відкриті та доволі мобільну систему норм, оскільки, як вже згадувалося, в процесі культурно-історичного розвитку суспільства істотних змін зазнають як самі людські потреби, так і засоби їх задоволення. При обґрунтуванні діапазону таких прав варто враховувати цілу низку закономірностей. Скажімо, якщо ці права передбачатимуть забезпечення такого рівня життя, що перевищує середній показник (на душу населення) суспільних можливостей у даному плані, то розглядувані права втрачатимуть статус прав людини через неможливість їх здійснення *для кожного* індивіда; якщо ж вони орієнтуватимуться на штучне «зрівняння» індивідуально-суб'єктивного доступу до основних життєвих цінностей, то тим самим стимулюватиметься спад соціально-економічної активності громадян (від якої у першу чергу залежить реалізованість прав людини); нарешті, мірою «заяниження» гарантованого законом «необхідного мінімуму» життєвого рівня (по відношенню до його середньої величини), прогресуватиме соціально-економічна нерівність у суспільстві, здатна суттєво дестабілізувати його.

Як засвідчують подібні закономірності, у будь-якому з можливих випадків кількісного співвідношення між обсягом формально закріплених прав людини та рівнем реальних суспільних можливостей їх забезпечення для кожного представника соціуму (тобто як при співмірності даного співвідношення, так і при її порушенні в той чи інший бік) не вдається уникнути певних суперечливих моментів. Тож жодна із «стандартизованих формул» визначення функціонального діапазону цих прав не є «ідеальною» в плані її методологічної досконалості, а тому зміст та обсяг прав людини має визначатися не з точки зору певних «упереджених стратегій», а в контексті багаторівневої самоорганізації суспільства, динаміка якої стимулюється постійним прагненням людства до вирішення суперечностей власного буття. До останніх належить, насамперед, суперечність між цілком природним людським бажанням розширення суб'єктивної свободи (гарантованої невід'ємними правами) та стрімким зростанням складності механізмів її забезпечення при нормативному закріпленні такого розширення. Окрім того, як відомо, свобода завжди породжує нерівність, а фактична рівність може досягатися лише шляхом «всезагального знищення свободи» [9, с. 326] тощо. Відповідно, обґрунтування прав людини доцільно здійснювати, враховуючи, з одного боку, наявні й потенційні негативні наслідки здійснення людської свободи, а з іншого – умови оптимізації функціонування та розвитку суспільства у напрямку його «онтологічного тяжіння» до стабілізуючої

динамічної рівноваги як у взаємодії усіх його власних структурних компонентів, так і в системі природного середовища. Адже з розширенням діапазону суб'єктивних дозволів та свобод, передбачуваних правами людини, збільшуються й масштаби відповідальності за результати їх реалізації. Саме через це в сучасній філософії та теорії права дедалі відчутніше простежується зміщення акценту від традиційної «антропоцентричної» моделі праворозуміння в бік її узгодження з «екологічно-орієнтованими» підходами, оскільки збереження та підтримання збалансованого стану навколишнього середовища є необхідною умовою «досягнення мети захисту людини, її життя, здоров'я, комфорту та можливостей її етико-естетичного самовдосконалення» [10, с. 238].

Висновки. Отже, поряд з неодмінністю «людиномірного» характеру права, його першочергового «звернення в бік людини» та її нагальних потреб, варто враховувати, насамперед, те, що самі правові запити стосовно їх задоволення мають бути обґрунтованими в плані їхнього узгодження з організаційно-функціональними особливостями об'єктивно-реальної сфери здійснення цих запитів. До того ж, ведучи мову про антропологічні підвалини легітимації правових норм та інститутів, вбачається за доцільне інтерпретувати їх не як певні «універсальні мірила людської сутності» чи «еталонні моделі гідного людини життя», а, радше, про той гарантований правом простір свободи суб'єктивного самовизначення, в межах якого уможливорюється культурно-особистісне формування та реалізація людських якостей кожного індивіда. При цьому, звичайно ж, така самореалізація не повинна ставати на заваді здійсненню аналогічних правових можливостей інших суб'єктів. А через те, що сутнісні якості людини не є «передвизначеними», антропологічне обґрунтування права має полягати у його виправданості не стільки з точки зору «організаторського» потенціалу, спрямованого на «нормативну стандартизацію життя» згідно з певним «типовим образом людини», скільки з позиції правової забезпечуваності умов автономного входження будь-якого суб'єкта до самоорганізаційних контекстів людського буття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А.Бачинин. — Х.: Фолио, 1999. — 607 с.
2. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини / В.Брюггер // Проблеми філософії права. Том.1. — Київ-Чернівці: Рута, 2003. — С. 136 — 146.
3. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Дж.Донеллі. — Львів: Світ, 2004. — 280 с.
4. Максимов С. Права людини: універсальність і культурна раціональність / С.Максимов // Право України. — 2010. - №2. — С. 36-43.
5. Невідомий В.І. Самоорганізація правової реальності та легітимність основного закону / В.І.Невідомий. — К.: Нац. торг.-економ. ун-т, 2011. — 376 с.
6. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П.М.Рабінович // Право України. — 2010. - №2. — С. 18-23.
7. Удовика Л.Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір / Л.Г.Удовика. — Х.: Право, 2011. — 552 с.
8. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О.Хёффе. — М.: Норма, 1994. — 320 с.
9. Чичерин Б. Собственность и государство. Часть вторая / Б.Чичерин. — М.: тип. Брискорн, 1883. — 459 с.
10. Cyrul W. Environmental protection. Some philosophical and constitutional questions // Проблеми філософії права. — 2005. — Т.ІІІ. - № 1-2. — С. 238-243.